

Inleiding

Instituties in beweging: verandering van onze sociale wereld

Instituties geven vorm en richting aan het gemeenschappelijk leven van personen. Mensen willen ergens bij horen, ze verbinden zich en maken zich samen sterk voor iets en voor elkaar. Wij vormen gezinnen, kerken, clubs, politieke partijen, corporaties, staten, enzovoort. Sommige instituties zijn sterk geformaliseerd, bijvoorbeeld een rechtssysteem, andere zijn uiterst informeel, bijvoorbeeld een leesclub. Soms zijn we ons scherp bewust van institutionele structuren, vaak maken ze zozeer deel uit van ons dagelijks leven dat we ze nauwelijks opmerken. Ons leven is doortrokken van instituties, of, zoals de filosoof John R. Searle zegt: ‘We live in a sea of human institutional facts.’¹ In zijn onderzoek naar de essentie van de institutionele werkelijkheid bespreekt Searle typerende eigenschappen van instituties. Tegen de achtergrond van zijn analyse belicht ik hier de belangrijkste kenmerken betreffende het bestaan en ontstaan, de actieradius en de ethiek van instituties.

Instituties zijn regels die een eigenaardig soort objectief feit creëren: minder objectief dan de zogenoemde naakte feiten van de fysische werkelijkheid maar meer objectief dan subjectieve feiten zoals een individuele gedachte, wens, wil, gevoel of verlangen. Instituties zijn eigen aan de intersubjectiviteit, ze vormen de wereld van en voor samenlevende mensen, ze zijn onze sociale werkelijkheid. Ze ontstaan als en doordat mensen een statusfunctie verlenen aan dingen en mensen. Bijvoorbeeld, de hobbyclub bestaat vanaf het moment dat en doordat een groepje verklaart dat

zij ‘De Hobbyclub’ zijn; of denk aan wat er gebeurt als de ambtenaar de woorden ‘Dan verklaar ik u nu tot man en vrouw’ uitspreekt.

Instituties hebben ook een eigenaardig soort tijdruimtelijkheid: ze overstijgen het hier en nu van individuele levens en bieden de reikwijdte van gedeelde geschiedenissen en gezamenlijk bewoonde gebieden. Die reikwijdte kan dan weer variëren van het kleine collectief van een familie met haar saga en haar thuis, tot aan het grote collectief van bijvoorbeeld een wereldwijde kerkgemeenschap met eeuwenoude tradities.

Bovendien hebben instituties een eigensoortige ethiek: ze brengen rechten en plichten, taken en verantwoordelijkheden, bevoegdheden, privileges en aanspraken mee. Searle noemt dit de ‘deontic powers’ van instituties. Ze verschaffen ons redenen tot handelen die ingegeven zijn door onze institutionele situatie en die op afstand staan van onze persoonlijke verlangens en voorkeuren. Bijvoorbeeld, we zijn verplicht onderwijs te volgen tot een wettelijk vastgestelde leeftijd, ook als we daar geen enkele behoefte toe voelen. Het omgekeerde kan ook het geval zijn: we verlangen kennis te verwerven of een vak te leren, en claimen ons recht op onderwijs. De institutionele ethiek kan dus wonderwel aansluiten op persoonlijke verlangens maar ook daarmee ernstig conflicteren. Ethische conflicten of concordanties kunnen ook tussen instituties onderling bestaan, zoals de geschiedenis van de verhouding tussen kerk en staat laat zien.

Uit deze typering blijkt dat instituties al met al een enorme existentiële impact hebben. Aan de ene kant dienen ze het gemak van de mens. Het individu hoeft niet op elk moment en op elke plek alles opnieuw uit te vinden, hij kan zich invoegen in een structuur. Hij weet wat hij moet doen en wat hij van anderen kan verwachten. Hij ervaart de warmte van gezamenlijke activiteiten en vindt erkenning in een gedeelde ethische wereld. Aan de andere kant zijn instituties een

bron van frictie. Het individu vindt dan te weinig tijd en ruimte voor het eigen levensproject en krijgt het benauwd van de plichten en verantwoordelijkheden die op hem afkomen. In dat geval kan het individu proberen een eigen levensvorm te vinden. Maar als hij geen bijval van anderen krijgt, verwaait zijn project als paardenbloempluis in de wind. Als hij wel bijval van anderen krijgt, begint meteen de institutievorming.

De eigen aard van instituties brengt dus vragen mee die van levensbelang zijn voor individuen en voor samenlevingen. Hoe hecht moet een institutioneel verband zijn? Strikt geregeld of juist los en flexibel? Gericht op duurzame of op tijdelijke relaties? Met duidelijke ethische regels en gedragscodes of met ongeschreven mores? Deze vragen dringen zich aan ons op omdat wij te maken hebben met grote veranderingen in de institutievorming. We zien oude structuren vervallen en nieuwe netwerken ontstaan. We ondervinden de veranderingen in de algemene inrichting van onze maatschappij, maar ook dicht bij huis, in onze persoonlijke levens. Naast het traditionele kerngezin bestaan nieuwe gezinnen van wisselende samenstelling en duur; vakbonden en verenigingen verliezen leden maar er zijn tal van informele groepen; kerken lopen leeg maar spiritualiteit leeft volop. Kunnen we de moderne beweeglijkheid niet opvangen in onze vertrouwde instituties? Bieden nieuwe structuren wel ruimte voor diepe verbondenheid en langdurig commitment? Hoe geven we eigenlijk gestalte aan relationele deugden als zorgzaamheid, trouw, solidariteit en plichtsbesef?

Deze vragen zijn hoogst actueel, en dat zijn ze vooral doordat dezelfde vragen zo actueel waren in de jaren zestig van de vorige eeuw. De protestgeneratie van hippies bezong in maatschappijkritische discussies en acties het belang van *flower power*, een vorm van machtsuitoefening die ten grondslag zou liggen aan een vreedzame en liefdevolle samenleving waarin duizend bloemen bloeien. Overal in de westerse wereld kwamen jongeren in beweging tegen de

gevestigde orde, ‘anti-autoritair’ en ‘bevrijding’ waren leidmotieven. Meestal ging het er vrolijk en vriendschappelijk aan toe, soms kwam het tot gewelddadig verzet. Laat mij het beeld van deze beweging iets concreter en persoonlijker schetsen.

De tijdgeest van de roerige jaren zestig bereikte begin jaren zeventig het platteland en kwam dus ook mijn dorp, Stampersgat, binnenwaaien. Wij – vrienden, burens, broers en zussen, allen tussen de 15 en 22 jaar – debatteerden fel en vurig over huwelijk en samenwonen, over vrijheid en de eisen van de prestatie maatschappij, over mannenrollen en vrouwenrollen, en we deden dat in de keuken van ons ouderlijk huis. We discussieerden diepgaand over de verhouding tussen geloof en kerk: mocht je wel naar de mis gaan als je niet alles van de kerk geloofde, moest je de kerk veranderen door zelf te preken in plaats van te luisteren naar de pastoor? Deze discussies hielden we bij voorkeur na de repetities van ons jongerenkoor Kum Ba Yah. Onze politieke belangstelling was nogal theoretisch, we lazen wel het rode boekje van Mao, maar in de praktijk waren we meer betrokken bij plaatselijke verenigingen en activiteiten, zoals de volleybalclub Apollo ’72 en het boerenbal in Zaal Geerts. Kortom, in onze discussies betwistten wij de zin van instituties terwijl we ons door die instituties gesteund en beschermd wisten.

Vermoedelijk heeft u gelijkaardige ervaringen. En wij kunnen nu, meer dan veertig jaar later, vaststellen dat veel van wat we toen bedachten en bespraken deel geworden is van onze sociale wereld. De beschermende en dragende instituties van toen zijn, mede ten gevolge van onze eigen kritische beweging, enorm veranderd. Dit is duidelijk het geval voor het huwelijk, de kerk en de vereniging, maar ook voor tal van andere instituties.

De grote veranderingen in institutievorming kunnen we in algemene termen en bekende metaforen beschrijven, als volgt. Klassieke zuilen worden omgeven of omvergoorpen door moderne netwerken; de lange lijnen van tra-

dities worden doorkruist door ad hoc initiatieven; statische instellingen wankelen onder de dynamiek van dynamische, soms zelfs virtuele, groepen. Dit veranderingsproces is mooi gesymboliseerd in de illustratie van Imago Design: zuilen en netwerken vormen een spannende constellatie. Ergens in deze constellatie van klassieke en moderne instituties staan wij. Wij, dat is: u en ik – maar dat is ook het wij van het Thijmgenootschap, de Stichting Thomas More en de Adelbert Vereniging. Deze drie organisaties bewegen zich tussen zuil en netwerk, de toekomst tegemoet.

De veranderingen in de instituties die onze sociale wereld vormen en richting geven, raken ons. We zijn er direct bij betrokken en we hebben allemaal belang bij reflectie over de veranderingsprocessen die hier gaande zijn.

Bezinning op instituties in beweging – dat was de inzet van het symposium dat in 2011 georganiseerd werd door het Thijmgenootschap, de Stichting Thomas More en de Adelbert Vereniging. De bijdragen in deze bundel zijn de neerslag van het symposium. De eerste twee bijdragen gaan over algemene kwesties. Wim van de Donk legt uit hoe instituties functioneren en welke rol ze spelen voor mens en maatschappij. Hij gaat in op de veranderingsprocessen waaraan instituties in Nederland nu onderhevig zijn en pleit voor ontwikkeling van vitale instituties. Rudi te Velde bespreekt de ethische zin van instituties. Centraal staat de vraag of institutionele binding ten koste gaat van vrijheid of juist vrijheid mogelijk maakt. De volgende bijdragen vormen een drieluik over concrete kwesties op religieus, sociaal en persoonlijk vlak. André Droogers beschrijft de kerk in beweging en onderzoekt daarbij de rol van macht. Hij contrasteert macht met spel en ontvouwt op basis daarvan zijn visie op *losbandige* religie. Esther van den Berg doet verslag van empirisch onderzoek naar het bestaan en de betekenis van informele groepen in onze samenleving. Martin-Jan van Mourik buigt zich over de juridische veranderingen die het instituut huwelijk heeft

ondergaan in de laatste decennia en werpt de vraag op of de samenleving in de toekomst nog wel gediend is met dit instituut.

Het Thijmgenootschap hoopt dat dit boek bijdraagt tot verdere discussie over het belang en de ontwikkelingen van instituties waarmee wij onze sociale wereld inrichten.

NOOT

- 1 John R. Searle, *Making the Social World. The Structure of Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press 2010, p. 90.